

FIZIKUSOK AZ ÁLLAMBIZTONSÁGI SZOLGÁLATOK CÉLKERESZTJÉBEN ÉS HÁLÓJÁBAN I. RÉSZ

PHYSICISTS TARGETED AND ENTANGLED IN THE WEB OF STATE SECURITY SERVICES PART I

Sólyom Jenő

az MTA rendes tagja, professor emeritus

Eötvös Loránd Tudományegyetem Fizikai Intézet, Budapest, Wigner Fizikai Kutatóközpont, Budapest
solyom.jeno@wigner.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A magyar tudóstársadalom, azon belül a fizikusok kapcsolata az állambiztonsági szolgálatokkal – a fordulat évétől a rendszerváltozásig – szinte teljesen feltáratlan terület. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok alapján, a teljesség igénye nélkül, néhány példán keresztül mutatom be, hogy mi érdekelte a titkosszolgálatokat a fizikus közösséggel kapcsolatban, és milyen módon próbáltak ezen információk megszerzése céljából – sikeresen vagy sikertelenül – fizikusokat beszervezni.

ABSTRACT

The relationship of state security services to Hungarian scholars, in particular to physicists in the period from the communist takeover till the collapse of the regime is a fairly unexplored field. Without attempting to give a full account I will present a few examples of the complex and partially contradictory relationship relying on documents available in the Historical Archives of the State Security Services.

Kulcsszavak: fizikusok, ügynökök, hírszerzés, ipari kémkedés, megfigyelők és megfigyelték

Keywords: physicists, intelligence service, industrial espionage, surveillance agents and targets

A Fizikai Tudományok Osztálya felkérésére kezdtem a fizika 1945 utáni magyarországi történetével – elsősorban az 1960-ig terjedő másfél évtized eseményeivel – foglalkozni. A feladat részben a fizika felsőfokú oktatásának háború utáni

újjászervezésében részt vevő, illetve az akkor indult kutatóintézetekben dolgozó, még élő szemtanúk visszaemlékezéseinek gyűjtése volt. A már jelentős részben összeállt anyag, a csillagászatra vonatkozó résszel kiegészülve, reménység szerint 2022-ben könyv formában is megjelenik. Ennek a munkának a során szembesültem azzal, hogy a szép emlékek mellett, amelyek arról tanúskodnak, hogy az akkor huszon- és harmincegynéhány évesek milyen lelkesedéssel vetették bele magukat ebbe a munkába, kevés szó esik a kommunista diktatúra erőszakszerveinek a kutatókat és oktatókat is érintő lépéseiről. Így még mindig hallgatás övezi azt, hogy milyen hálót építettek ki az állambiztonsági szolgálatok az egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó fizikusok köré vagy velük együtt. Mindössze Keszthelyi Lajos akadémikus említ egy esetet a visszaemlékezéseiben. Onnan tudja a Mössbauer-effektusról az Eötvös Loránd Fizikai Társulat szokásos heti klubestjén tartott előadása pontos napját, hogy megkapta az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárától (ÁBTL) annak a „szigorúan titkos” jelentésnek a másolatát, amelyben „Szántódi” ügynök jelentett az ülésről.

Talán általánosabban, a magyar tudóstársadalom szélesebb köreire is jellemző az erről való hallgatás. Pedig biztosak lehetünk, hogy a tudományt művelők egy részének – legalább olyan arányban, ha nem jobban, mint az élet más területein – volt valamiféle kapcsolata a titkosszolgálatokkal. Vagy úgy, hogy ők voltak a megfigyeltek, vagy úgy, hogy titkos munkatársként, ügynökként, esetleg csak társadalmi kapcsolatuként, informátorként maguk figyeltek meg másokat, jelentettek róluk, vagy szolgáltattak különféle, önmaguk számára talán ártalmatlannak tűnő információkat. Ugyanakkor azt is sejthetjük, hogy a jelentések egy része a már említettnél lényegesen súlyosabb ügyekről szólt, és a megfigyeltek egzisztenciájára komoly következményekkel járhatott.

A fizikusokat illetően ennél különösebb kapcsolat is létezett. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (ELTE) 1952-ben végzett első fizikus évfolyam egyik tagja, Gács (Groszmann) István az államvédelmi hatóság tisztje lett, ami onnan tudható, hogy az ÁBTL-ben található egyik irat egy mondata szerint Gács főhadnagy a Központi Fizikai Kutatóintézet (KFKI) kapcsán találkozott egy volt évfolyamtársával. Későbbi sorsáról nem találtam adatot.

Mivel az 1956 előtt keletkezett titkosszolgálati iratok jelentős része a forradalom idején megsemmisült, 1989 és 1990 fordulója táján pedig tudatosan tüntettek el iratokat, a beszerzési dossziéknak talán a döntő többségét megsemmisítették, ma már szinte lehetetlen a tudományos élet és az állambiztonsági szolgálatok közötti kapcsolatok teljes feltárása. Azonban még így is – csak a fizikát illetően is – több irat maradt fent és került az ÁBTL-be, mint amennyit a megengedett terjedelem szabta korlát miatt mindenre kiterjedően be lehetne mutatni. Ezért ez a kétrészes cikk – anélkül, hogy nagy leleplezéseket ígérne, vagy a titkosszolgálatokkal folytatott együttműködés morális kérdéseit boncolgatná – az átnézett iratok alapján csupán egy gyors bepillantást tud adni a rendszer működésébe és

működtetésébe. Nem törekedtem minden, fedőnévvel szereplő személy kilétének kiderítésére. Arra sem, hogy megfejtssem, kinek a nevét tették olvashatatlanná, fekete tollal vastagon áthúzva azt. Csak azoknak adom meg a valódi nevét, akiknél az a dossziében szerepel vagy egyértelműen beazonosítható.

Az első részben rövid áttekintést adok arról, hogy mi érdekelte az állambiztonsági szolgálatokat a tudomány hazai művelőivel és a tudományos műhelyekkel, különösen is a fizikai kutatóintézetek és az egyetemek fizikai intézetei munkatársaival kapcsolatban, milyen információkat gyűjtöttek, hogyan változott ez az idők folyamán, hogyan tolódtott el a személyek megfigyelésétől a hírszerzés, sőt az ipari kémkedés felé, majd néhány példán keresztül azt mutatom be, hogyan próbáltak meg fizikusokat beszervezni – sikerrel vagy sikertelenül – a titkosszolgálatokkal való együttműködésbe. A cikk második részében egy személy, Kovács István akadémikus, a KFKI első igazgatója példáján részletesebben látjuk majd, hogy milyen bonyolultan, sokszor ellentmondásosan alakultak a titkosszolgálati kapcsolatok a múlt század ötvenes, hatvanas és hetvenes éveiben.

FIZIKUSOK A MEGFIGYELŐK ÉS MEGFIGYELTEK KÖZÖTT

Az állambiztonsági szolgálatok feladata és érdeklődési köre sokkal szélesebb volt, mint az új hatalom szemében gyanús, a rendszerre potenciálisan veszélyt jelentő személyek megfigyelése. Az 1945-ben felállított Politikai Rendészeti Osztályból 1946-ban létrehozott Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya (ÁVO), majd ennek utóda, az 1948 és 1956 között Államvédelmi Hatóság (ÁVH) néven működő – egy időben közvetlenül a minisztertanácsnak alárendelt – állambiztonsági szolgálat nemcsak a belső hírszerzéssel és elhárítással foglalkozott, hanem külső hírszerzéssel is. Az 1956 után a Belügyminisztérium (BM) részét képező titkosrendőrség 1962-től érvényes rendje szerint is a III. Főcsoportfőnökségen belül egy-egy csoportfőnökség alá tartozott a három terület: a III/I. foglalkozott a hírszerzéssel, a III/II. a kémelhárítással, a III/III. a belsőreakció-elhárítással.

Nem meglepő, hogy a három tevékenységi kör közül ma is a III/III. ügynökök ügye van az érdeklődés középpontjában, ez váltja ki a legtöbb izgalmat, hiszen az ezzel kapcsolatos megfigyelések, jelentések súlyos következményekkel járhattak a megfigyeltre nézve. Ugyanakkor, amint látni fogjuk, olykor a más feladatra, a hírszerzésre kiszemeltek sorsának későbbi alakulását is döntően befolyásolhatta, ha kibújtak a feladat alól.

Az iratok egyik tanulsága, hogy távolról sem igaz az, miszerint a rendszer hívei jelentettek a rendszer ellenségeiről. Az ötvenes évek elején, az általános bizalmatlanság légkörében, olyanok tevékenységének megfigyelésére is kaptak megbízást ügynökök, mint Jánossy Lajos és Novobáztzy Károly, akik mindketten később, a hatvanas években, az MSZMP Központi Bizottságának tagjai lettek. Ugyanakkor

igen gyakran zsarolással kényszerítettek jelentések írására vagy szóbeli beszámolókra olyanokat, akikről közismert volt rendszerellenes beállítottságuk.

Másrészt az is világosan látszik, hogy a politikai helyzet változásával együtt jelentősen változott, hogy mi érdekelte elsőrendűen a titkosszolgálatokat. Az 1956-os forradalom előtti időkből eléggé szórványosan fennmaradt, és döntően a KFKI-ra vonatkozó jelentések nagy részben az intézmény működéséről, annak vélt hibáiról, zavarairól, különösen a vezető munkatársak munkájának értékeléséről és a közöttük lévő konfliktusokról szóltak. Ezekről a cikk második részében lesz részletesebben szó.

1956 után új téma került a jelentések középpontjába, nevezetesen, hogy kik milyen szerepet vállaltak a forradalomban (az iratokban természetesen ellenforradalomban), és jelenleg milyen álláspontot foglalnak el politikai, tudománypolitikai kérdésekben vagy akár a fizika filozófiai problémáival kapcsolatban.

A KFKI-ban „Ádám” titkos munkatársat – aki első jelentését 1957 januárjában még Orient Ottóként írta alá, és azt később elfelejtették olvashatatlanná tenni, amint más esetekben történt – bízták meg azzal, hogy jelentse, kik disszidáltak vagy készülnek disszidálni, majd arról kellett írnia, hogy kik azok, akik a forradalom során „szerepet vállaltak sztrájk és egyéb megmozdulások megszervezésében, levezetésében, vezetésben, Forradalmi Tanácsban stb., jelenleg milyen beosztásban vannak, és hogyan végzik munkájukat”. A tartótiszt a jelentéshez fűzött megjegyzésében elégedetlenségét jelezte, amikor ezt olvashatta: „A tanácsban főleg tudományos munkatársak voltak. Ezek közül is szakmailag a legjobbak.”

Közéjük tartozott Simonyi Károly, akit 1956-ban a KFKI ideiglenes Forradalmi Bizottsága elnökévé választottak. Az ő személye előtte és utána is erősen foglalkoztatta az állambiztonsági szolgálatokat. A róla szóló egyik jelentés szerint „nyíltan uszított a népi demokrácia ellen, Párt és szovjetellenes beállítottságú”. Miután 1958 végén távoznia kellett az intézetből, a Műegyetemen figyeltették, illetve szemmel tartották azokat, akik a KFKI-ból továbbra is kapcsolatban álltak vele.

„Ádám”-ot az ő figyelésükkel is megbízták. 1958-ban jelentette, hogy „Györgyi¹, Zimányi², Marx³ és Keszthelyi⁴, Németh Jutka⁵ befolyása alatt vannak és ha esetleg valami tisztánlátásuk van, az (sic!) Németh minden esetben megzavarja. Azt sem tagadják, hogy Simonyival jelenleg is kapcsolatban állnak.” Ezután Németh Judit további figyelését kapta feladatul. Intézkedésként pedig a tartótiszt a következő megjegyzést fűzte a jelentéshez: „tervet készíteni, amely-

¹ Györgyi Géza, 1930–1973, a fizikai tudományok doktora

² Zimányi József, 1931–2006, az MTA rendes tagja

³ Marx György, 1927–2002, az MTA rendes tagja

⁴ Keszthelyi Lajos, 1927–, az MTA rendes tagja

⁵ Dörnyeiné Németh Judit, 1932–2019, az MTA rendes tagja

nek lényege a tehetséges kutatók (Györgyi és Keszthelyi) leválasztása Németh és társai oldaláról”.

Egy másik ügynök, „Gárdonyi” 1959 elején jelentette, hogy a KFKI-ban elméleti csoportot akarnak összehozni. A csoport vezetője Györgyi Géza lett volna, tagjai pedig Dörnyeiné Németh Judit, Zimányi József, Graff György és Kosály György. Az ügynök Györgyi Gézáról és Zimányi Józsefről megjegyzi, hogy előbbi a Forradalmi Bizottság titkára volt, utóbbi pedig tagja. Németh Juditot nacionalistaként, Graff Györgyöt és Kosály Györgyöt pedig nemzeti kommunistaként jellemzi. Szerinte van ugyan egy kommunista elméleti fizikus az intézetben, őt azonban nem akarják bevenni a csoportba. Végül hozzáteszi: „Persze a pártszervezet ezzel nem ért egyet és ilyen rendszerellenes csoport összehozását károsnak tartja.”

„Ádám” máskor is aktívan figyelt és jelentett. A sok jelentett beszélgetés résztvevőit mindig gondosan felsorolta. Akkor is, amikor Haiman Ottó és Orient Ottó négy szemközti beszélgetéseiről adott számot, de részletesen beszámolt az Orient elleni fegyelmi vizsgálatról is. Majd amikor a fegyelmi után Orient Ottó új munkahelyre került, „Ádám” jelentései ottani munkatársairól szóltak.

Egy, az elemi részek fizikájáról tartott hazai konferencia után beszámolt a Györgyi Géza, Zimányi József, Károlyházy Frigyes és Orient Ottó között Werner Heisenberg filozófiai elveiről folyt beszélgetésről, amelynek során Györgyi Géza kifejtette, hogy szerinte a dialektikus materializmust nem lehet rákényszeríteni a fizikára. A tartótsit a jelentéshez intézkedési javaslatként azt fűzte hozzá, hogy „Ádám” építsen ki baráti jellegű kapcsolatokat, hogy megismerje, milyen célja van tevékenységüknek.

De nemcsak a marxizmus ideológiájához való hozzáállás érdekelte a szolgálatokat, hanem például az is, amikor „Ádám” az 1960-ban Miskolcon tartott fizikus vándorgyűlésről készült jelentésében Fenyves Ervin előadásával kapcsolatban rosszállóan jegyezte meg, hogy Fenyves az amerikai és szovjet mesterséges holdakkal végzett kutatások ismertetésénél a Földet körülvevő – felfedezője után Van Allen-övnek nevezett – sugárzási zónákkal kapcsolatos kutatások eredményét kizárólag az amerikaiaknak tulajdonította.

Az ELTE Kísérleti Fizikai Tanszékén 1956 után történekről, a tanszék munkatársairól az 1947 óta ott dolgozó, 1958-ban beszervezett „Sarolta” fedőnevű ügynök készített jelentéseket. 1959 elején arra kapott utasítást, hogy adjon részletes politikai jellemzést a II. számú Kísérleti Fizikai Tanszék néhány munkatársáról. Ez azért volt időszerű, mert akkor készítették elő a Pócza Jenő docens által vezetett tanszék megszüntetését. A tanszék munkatársainak későbbi sorsában szerepet játszhatott, hogy „Sarolta” jelentésében többeket reakciós, klerikális, szovjetellenes jelzőkkel illetett. Ezután azt a feladatot kapta, hogy „kísérje továbbra is figyelemmel Pócza és társai magatartását különösen most az átszervezés időszakában”. Az elbocsátások után pedig azt: „tudja meg, hogy a tanszékről

elbocsájtottak összejönnek-e és ha igen, kivel vannak kapcsolatban a tanszék-ről”. „Sarolta” jelentéseiből tudjuk azt is, hogy a Pócza-tanszék megszüntetése mögött egyértelműen politikai szándék húzódott meg. 1959 tavaszán egy jelentésben megemlítette, hogy a tanszék feloszlásáról párthatározat született. Az ősz folyamán készített jelentéshez pedig, amelyben „Sarolta” felsorolta, hogy az elbocsájtottak hol kaptak állást, a jelentést vevő belügyes tiszt a következő megjegyzést fűzte: „Az inf. munkahelyéről több személy [...] politikai okok miatt lett eltávolítva.”

Természetesen a hazai fizika másik nagy központjában, Debrecenben is folytak politikai megfigyelések. „Tasnádi Péter”, akit szintén zsarolással, az egyetemről való eltávolítás fenyegetésével vettek rá az ügynöki munkára, debreceni fizikus évfolyamtársairól és kollégiumi társairól írt jelentéseket az ötvenes évek végén. „A reakciós, jobboldali személyek körében végzett felderítő munkát, később feladata bővült az aktív vallásos személyek, nacionalista, sovinszta, antiszemita és más nézeteket valló hallgatók irányában.”

A debreceni Atommagkutató Intézet belső viszonyairól szóló információk az intézet műhelyében mérnökként dolgozó „Kornél” révén kerültek a titkosszolgálatokhoz. „Kornél”-t 1960-ban „terhelő adatok alapján” vették rá az ügynöki munkára: „1956-os ténykedését jóvá kell, hogy tegye, mert ellenkező esetben intézkedünk vele szemben.” Feladata volt az „atomkutató intézetnél lévő osztályidegen személyek” felderítése, jellemzése, életrajzuk ismertetése, politikai jellegű megnyilvánulásai jelentése, a külföldi vendégek követése. Ugyanakkor az intézet működését is figyelemmel kellett kísérnie. Tájékoztatót vártak tőle a „különböző rendellenességekről”. Feladatul kapta például azt, hogy „jelentse, milyen problémák merülnek fel az erősítő, ill. gyorsító generátor építésénél”.

„Kornél” esetében is, amint „Tasnádi Péter”-nél láttuk, nevesítetten jelenik meg az egyházi kapcsolatokkal rendelkezők szemmel tartása. A Gyárfás Emil rendőr százados által készített foglalkoztatási terv szerint egyik fő feladata volt az „ottlévő Bulányista féle szervezetnek volt tagjainak (sic!)” – köztük „Berényi Dénes ellenséges kategóriához tartozó tudományos munkatárs” – külső figyelése. 1962-ben kizárták a hálózatból, mert jelentései nem voltak kellően hasznosak, és „az ügynök is azon volt, hogy ilyen irányú munkájától megszabaduljon”.

Az egyetemen dolgozók egyházi kapcsolatainak feltérképezése egyébként is erősen érdekelte a hálózatokat. A legsúlyosabb, fizikusokat is érintő ügy a „Fekete Hollók” fedőnevet viselő, 1958-ban indult és több évig tartó akció volt. A „klerikális reakció” elleni harc jegyében a szerzetesrendekhez tartozó papok által vezetett ifjúsági csoportok felszámolása volt a cél. Az 1961 elején letartóztatott, majd börtönre ítélt közel kilencven személy között volt Keglevich László, az ELTE Kísérleti Fizikai Tanszék tanársegédje és Rozványi Iván fizikus szakos hallgató. A „Fekete Hollók”-ügy kapcsán egyébként több fizikus is az állambiztonsági szolgálatok látókörébe került. „Fizikusok” címmel külön csoportdossziét

nyitottak a részben a KFKI-hoz köthető személyek, például Fáthy Ferenc, Kaffka Károly és Neszmélyi András „klerikális szervezkedése” dokumentumai számára. Ezt a dossziét az 1963-as amnesztia idején vádemelés nélkül lezárták.

Érdekes az ELTE fizikus szakán 1957-ben végzett, „Sárosi Péter” fedőnevet kapott Gosztony Géza esete. Ő sem szakmai okokból került a szolgálatok látókörébe, hanem egy részben általa szervezett, hitéleti, teológiai kérdésekkel foglalkozó katolikus ifjúsági csoport életéről kellett jelentenie. Nyilvánvalóan valamivel zsarolták, ő pedig igyekezett hamis információk szolgáltatásával megúszni a dolgot. Egyik jelentését a tartótiszt a következő megjegyzéssel értékelte: „A jelentés az első szótól az utolsóig hazugság.” Mivel azt a következtetést vonták le, hogy „az ügynök mélységesen szemben áll velünk”, és meggyőzéssel nem lehet „átszervezni”, nyitása után másfél évvel a munkadossziét így zárták le: „Az ügynök beszerzése óta állandóan dezinformált. Jelentései operatív értékkel nem bírnak.”

ELTOLÓDÁS A BESÚGÁSTÓL A HÍRSZERZÉS ÉS AZ IPARI KÉMKEDÉS FELÉ

Bár az ötvenes években a jelentések elsősorban személyekről, megbeszélésekről, eseményekről, a munkahelyi hangulatról, a munkatársak politikai beállítottságáról és külföldi kapcsolatairól szóltak, már ekkor is gyűjtöttek szakmai jellegű információkat is, például a KFKI-ban a fizikai műszerek ipari jellegű gyártásáról vagy a fúziós energiatermelés lehetőségéről. A későbbiekben, a kádári konszolidáció éveiben egyre inkább a hírszerzésre tevődött át a hangsúly a fizikusokkal kapcsolatban, anélkül hogy – mint láttuk – teljesen megszűntek volna a politikai jellegű megfigyelések. Érdekességként, található az ÁBTL-ben olyan, a Belügyminisztérium pecsétjével ellátott, valódi névre szóló megbízólevél, amellyel előre konkrétan megfogalmazott megfigyelési feladatok ellátásával, bizalmas műszaki és tudományos információk gyűjtésével bíztak meg – egyébként beszervezett ügynökként fedőnévvel is rendelkező – fizikust hivatalos külföldi útja előtt.

Megjegyzendő, hogy a Belügyminisztériumhoz tartozó polgári hírszerzéstől függetlenül működött a katonai hírszerzés. Bár ebben is szerepet kaphattak kutatóintézeti és egyetemi alkalmazottak, érdemi információval erről nem rendelkezünk, mert az ezzel kapcsolatos iratok nem kutathatók, nem kerültek az ÁBTL-be.

A hírszerzés irányába történt eltolódás jól érzékelhető Hoffmann Tibor, a fizikai tudomány doktora példáján, aki kutatóintézetekben töltött évek után 1965-től az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság osztályvezetője volt. 1950-ben „Balázs” fedőnévvel hazafias alapon szervezték be a tudományos elhárítás részére. Az 1956 előtti tevékenységét tartalmazó dossziék megsemmisültek, de más dossziékban maradt fenn néhány, az ötvenes évek első felében írt jelentése. 1955-ben átkerült a tudományos hírszerzés vonalára, és külföldi kapcsolatait kihasználva

1978-ig foglalkoztatták. Ekkor beszűkült lehetőségei miatt visszaminősítették társadalmi kapcsolattá.

Ez is mutatja, hogy a hírszerző munkára jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező kutatókat igyekeztek beszervezni. Az ÁBTL-ben található, valamint a nyilvánosan elérhető életrajzi adatok összevetése alapján erősen valószínűsíthető, hogy Náray Zsolt, a KFKI későbbi főosztályvezetője – utóbb az SZKI igazgatója – volt az, aki a hatvanas években „Balatoni” fedőnéven évekig jelentett a KFKI-val kapcsolatos eseményekről. Egyéves zürichi tanulmányútja közben, 1958 karácsonyán történt hazalátogatásakor hálózta be, noha korábbi jelentésekben úgy szerepelt, mint akit külföldre távozott unokatestvére ellenséges tevékenységre szervezett be, vagyis ő is zsarolható volt. A Svájcban élő magyar emigránsok tevékenységéről kértek jelentéseket tőle. Később egyrészt a KFKI-ról, elsősorban az Elektronikus Főosztályon folyó munkákról, a felmerült problémákról, hiányosságokról kellett tájékoztatást adnia, másrészt külföldi hírszerzésre használták, mivel „szakképzettsége és beosztása lehetőséget biztosít számára a rendszeres külföldi utazásokra, [...] alkalmas arra, hogy utazásait felhasználják tudományos és kulturális adatok megszerzésére”. A kor viszonyait jól mutatja egy 1963-ban adott jelentésének egy részlete. Az Elektronikus Főosztályról többek között a következőt írta: „A hazai nukleáris műszergyártás előtt az a feladat áll, hogy betörni a nemzetközi piacra, aminek alapvető feltétele a világszínvonal elérése. Ennek érdekében rendelkezésükre álló kapcsolatokon keresztül embargós cikkeket hozatnak be, »szemrebbenés nélkül« 1=1-hez lekopírozzák s megkezdik sorozatgyártásukat. Ebben a vonatkozásban ügyelni kell és meggátolni annak lehetőségeit, hogy az intézetből kiszivároгjon.” Későbbi jelentéseiben részletesen ismertette többek között az ICT 1905 számítógép, az ország akkor legnagyobb teljesítményű számítógépe vásárlását megelőző tárgyalásokat és a szerződés-kötés folyamatát. Bár „elsőrendűen tudományos hírszerzési feladatokat végzett”, az ő jelentéseiben is előfordultak személyi jellegű megjegyzések. Nemcsak azt kellett Appel György rendőr őrnaggyal megbeszélnie, hogy kik vehetnek részt a lézerkutatásban – annak indulásakor –, hanem olykor munkatársai politikai beállítottságára, vallásos meggyőződésére, külföldi kapcsolataira vonatkozó jelentéseket is vártak és kaptak tőle.

A „Dömölky András” fedőnevű ügynököt, aki 1954 és 1961 között a KFKI-ban atomfizikával foglalkozott, részecskegyorsító berendezések építésében vett részt, majd a KKKI-ban a molekulaszervezet és molekulaszpektroszkópia területén dolgozott, egyértelműen azért foglalkoztatta a hírszerzés, hogy a külföldi szakmai útjai során megismert modern mérőműszerekről adjon tájékoztatást. Egyik útja kapcsán a következő feladatot kapta: „Kik az általa megismert érdekes személyek, melyek a figyelmet érdemlő témák és miért, milyen műszerekkel dolgoznak, ki szervizeli őket, s hol őrzik a gépkönyveket, stb.” Személyét kétséget kizáróan nem tudtam azonosítani, de az életrajzi adatok alapján erős a gyanú,

hogy egyházi kapcsolatai miatt korábban maga is megfigyelés alatt állt, és ezzel zsarolhatták.

Az atombomba miatt a kezdetektől különösen foglalkoztatta a titkosszolgálatokat mindaz, aminek köze volt az atomfizikához, az atomenergiához. „Uránium” címmel külön dossziét vezettek a hazai atomkutatással kapcsolatos operatív anyagok dokumentálására. Az „Elektron”, „Pozitron”, „Foton”, illetve „Neutron” címet viselő dosszié tartalmazta az amerikai, angliai, francia, illetve német atomkutatással foglalkozó, különböző forrásokból begyűjtött anyagokat. Az Euratom szervezettel kapcsolatos információk pedig a „Rádium” dossziéba kerültek.

Az atomenergia békés felhasználásával foglalkozó, 1958-as II. genfi konferenciára kiutazó magyar küldöttség egyik tagját, Varga Károlyt, a Csepeli Vas- és Fémművek Izotóp Laboratóriumának vezetőjét bízták meg azzal, hogy a hálózat ügynökeként a konferencia alkalmából szerezzen információkat az atomenergia ipari felhasználásának területéről. A titkosszolgálatoknak az esemény iránti érdeklődését mutatja, hogy a Genfben utazó magyar küldöttség titkára Meszler Tibor rendőr őrnagy volt – Kovács Tibor álnéven.

Máskor is előfordult, hogy a BM egy hivatásos alkalmazottja is helyet kapott egy hivatalos delegációban. Amikor 1960-ban Náray Zsolt vezetésével négytagú küldöttség utazott Franciaországba, hogy nukleáris-műszaki együttműködésről tárgyaljon, és atomenergia-kutatással foglalkozó intézményeket látogasson meg, az Országos Atomenergia Bizottság delegáltjaként vett részt a csoportban Pozsonyi István rendőr százados, aki az állambiztonsági szolgálatoknál az ilyen jellegű jelentésekkel foglalkozott. Ő maga panaszkodott jelentésében, hogy félt a dekonspirációtól, a lelepleződéstől, mert a delegációt vezető „Balatoni”-n kívül a többiekéről is tudta, hogy beszervezett ügynökök, „Jenő”, illetve „Lakatos” néven.

Az atom és mag mint bűvszavak okozhatták azt is, hogy a hatvanas évek végéig foglalkoztatták a „Tanár” fedőnevű informátort, akit a szolgálatok „az izotópok ipari alkalmazásának egyik legjobb magyar szakértője”-ként tartottak számon, pedig az ő jelentései szinte kizárólagosan az iparban használható nukleáris műszerek gyártásának a problémáiról szóltak.

BESZERVEZÉSI KÍSÉRLETEK

„Tasnádi Péter” példája jól mutatja, milyen lelki viharok játszódhattak le valakiben, amikor vállalta az ügynöki munkát. A dossziéjában fennmaradt egyik irat szerint hosszan vívódott, amikor kapcsolatba léptek vele, hogy szabad-e – ahogy maga írta – spiclinek állnia. Ugyanis az ügynököknek csak egy kis része vállalta ezt a feladatot kommunista meggyőződésből. Másokat édesgetéssel, előnyök ígéretével – például azzal, hogy az együttműködés során több lehetőségük lesz kül-

földre utazni – vettek rá arra, hogy aláírják a beszerzési kartont, vagy esetleg anélkül tartsanak rendszeres kapcsolatot egy belüleges tiszttel. Voltak, valószínűleg nem is kevesen, akiket nyomásgyakorlással, zsarolással vettek rá arra, hogy munkatársaikról, intézetükről jelentéseket készítsenek, vagy hírszerző tevékenységet folytassanak. És természetesen voltak olyanok, akik nyíltan visszautasították az együttműködést, vagy a beszerzés után tagadták meg a munkát, esetleg más módon bújtak ki a feladat alól.

Faragó Pétert, a KFKI egyik osztályvezetőjét, akinek a kartonjára ráírták, hogy „presszióból” vállalta a szolgálatot, 1949-től kezdve azzal zsarolták, hogy segített egy volt kollégájának az ország illegális elhagyásában, és maga is disszidálásra készült. Egy olyan papírt íratnak vele alá, amely szerint „indiszkreció vagy dezinformálás esetén az Államvédelmi Hatóság érvényesíti a nála elfekvő ellenem irányuló jegyzőkönyvet, mely szerint Papp György disszidálásának bűnrészesem voltam”. Saját maga az együttműködés jellegéről egy 1952 elején készült feljegyzésben így fogalmazott: „Munkámban azt éreztem feladatomban, hogy szakmai kapcsolataim alapján szakismeretet igénylő kérdésekben adjak tájékoztatást.” A titkosszolgálatok viszont azt várták, hogy többek között Simonyi Károly tevékenységéről, esetleges külföldi kapcsolatai jellegéről, Jánossy Lajos magatartásáról és külföldi kapcsolatai céljáról jelentsen, illetve tartsa szemmel Kovács István, a KFKI igazgatója tevékenységét, miközben az ő otthoni telefonvonalát is lehallgatták. Jelentéseit a szolgálatok olykor hasznosnak ítélték, máskor negatív értékelést kapott: „Munkája nem volt eredményes, [...] főképen, (sic!) mert nem akart dolgozni. Egész beállítottsága, származása, környezete, a népi demokráciával szemben álló személytette.”

Ennek ellenére, miután 1957 elején egy hivatalos németországi útjáról nem jött haza, hanem Angliába távozott, ahova kerülő úton családját is sikerült kijuttatni, a titkosszolgálatok – „Ádám” tippje nyomán – újra fel akarták venni vele a kapcsolatot. Amikor a londoni követség első titkáraként bemutatkozó, az iratokban Bakos elvtársként emlegetett, jelentéseit is Bakosként aláíró személy az itthonról kapott utasítás nyomán felkereste, Faragó megmondta neki: „semmilyen körülmények között nem vagyok hajlandó ezt csinálni, [...] az én Magyarországról történt eljövetelemnek nem politikai, nem gazdasági oka volt, hanem kizárólag és egyedül az, hogy maguktól megszabaduljak”. Erre „Bakos” – előhúzva az egykori beszerzési papírt – áruháznak nevezte, és nyíltan megfenyegette, hogy tönkre fogják tenni, zaklatni fogják felesége itthon élő szüleit, ha nem vállalja az együttműködést. A találkozó után Faragó az angol hatóságok előtt lebuktatta a „követségi első titkárt” – a valóságban a londoni rezidentúrán dolgozó Szikla Péter rendőr századost –, akit ezután kiutasítottak Angliából. Nem lehet kizárni, hogy többen, akik a hatvanas–hetvenes években hosszabb nyugati tanulmányútról nem tértek haza, azért tették ezt, mert így próbálták meg kikerülni a titkosszolgálatok látóköréből.

A hírszerző munkára kiszemelt személyeket először a célszerűség, alkalmaság, megbízhatóság és beszervezhetőség szempontjai szerint szűrték. Gyakran már a környezettanulmány vagy az első beszélgetés után kiderült, hogy az illető valamilyen okból alkalmatlan a beszervezésére. Berényi Dénesről már a környezettanulmány során megállapították, hogy „vele a kapcsolatfelvétel célszerűtlen és azt meg sem kíséreljük, [...] együttműködésre alkalmatlan személy, emberi tulajdonságai, politikai beállítottsága, valamint klerikális beállítottsága miatt”.

Máskor mégis megpróbálkoztak olyanokkal is, akikről egyértelműen tudták, hogy nem hívei a kommunista rendszernek, de hazafiságukra vagy a tudomány iránti elkötelezettségükre hivatkozva kérték tőlük, hogy adjanak tájékoztatást a munkájukhoz vagy munkahelyükhöz kapcsolódó eseményekről. Cornides Istvánt, az ELTE Kísérleti Fizikai Intézete adjunktusát, akit 1956-os szerepvállalása miatt – ő volt az ELTE természettudományi karok forradalmi bizottságának az elnöke – 1957 elején másfél hónapig vizsgálati fogságban tartottak, a szabadulása előtti napokban azzal próbálták beszervezni, hogy „közös erővel az a célunk, hogy a magyar tudomány fejlesztését előmozdítsuk”. Mivel Cornides nem borította rájuk az asztalt, hanem hosszan elbeszélgetett a belüleges tiszttel – fogva tartása idején nem is nagyon tehetett mást –, a tisztben az a benyomás támadt, hogy Cornidest lehet majd ügynöki munkára használni, információkat lehet majd tőle kapni az ELTE-ről vagy a KFKI-ról. 1957 végén, miután az államvédelmi hatóság számára is világossá vált, hogy Cornides nem hajlandó az együttműködésre, dosszióját lezárták. Addigra persze már az is kiderült, hogy – bár bírósági ítélet nem született, az egyetemi fegyelmi bizottság is csak szóbeli megrovásban részesítette – Cornidest eltávolították az egyetemről.

Részen hasonló volt a már többször említett Györgyi Géza esete. 1956-os tevékenysége miatt 1957 tavaszán hálózati ellenőrzés alá vonták, és nyilvántartásba vették. 1958 őszén javaslat született őrizetbe vételére, mert „ellenséges ideológiát terjesztett és jelenleg hasonló ellenséges körben végez ellenséges munkát. Simonyi Károly és Németh László író irredenta ideológiáját terjesztő csoportban tevékenykedik munkatársaival együtt.” A BM és a KFKI egyik összekötőjeként tevékenykedő Csarnai Sándor rendőr százados azonban e helyett új javaslattal állt elő: „Györgyit kompromittáló adatok alapján kívánjuk beszervezni”, hogy „nyújtson segítséget konspiratív alapon az ellenséges személyek felderítésében, tevékenységük elkövetésének megakadályozásában”. A részletekbe menően kidolgozott beszervezési javaslatban a rendőrségi felügyelet alá helyezést, a munkahelyről való elbocsátást, a külföldi utazástól való eltiltást sorolták fel megtorlásként arra az esetre, ha nem működik együtt. A megfélemlítés részeként először a Fővárosi Katonai Kiegészítő Parancsnokság épületébe, majd a XII. kerületi rendőrkapitányságra hívták be. Tudományos munkájával kapcsolatos rendkívüli elfoglaltságára hivatkozva próbált kibújni a neki állított csapdából. Hamarosan bekövetkezett, tragikusan súlyos betegsége mentette meg a titkosszolgálatok hálójából.

Egyébként az egyik ekkor keletkezett irat szerint Marx György beszerzésével is megpróbálkoztak 1957–58 táján. Talán akkor, amikor 1957. március 15. előtt őt is begyűjtötték, ahonnan két hét után, a szájhagyomány szerint Jánossy Lajos közbenjárására engedték ki. Az irat szerint ő az első, látszólag beleegyező beszélgetés után két héttel megtagadta az együttműködést. Ez is szerepet játszott abban, hogy bár 1956-ban megszerezte a fizikai tudomány doktora fokozatot, csak 1961-ben nevezték ki egyetemi tanárnak.

Zawadowski Alfrédot 1969-ben kezdték el „tanulmányozni”, amikor egyéves vendégprofesszori meghívással Amerikába utazott. Hazatérte után ötletként felmerült, hogy a bécsi székhelyű Nemzetközi Atomenergia-ügynökséghez (IAEA) küldik ki hosszabb időre. Erre azonban, amint a KFKI-ban dolgozó, ezzel kapcsolatos felderítést végző hírszerző tiszt jelentésében olvasható, „mert pártonkívüli és szigorúan vett szakember, nem volt alkalmas”. Ennek a megállapításnak lehetett a következménye, hogy munkatársait, akik később utaztak ki rövidebb-hosszabb időre Nyugatra, a szolgálatok nem keresték meg beszerzési szándékkal. Őt magát azonban 1974-ben újra elővették, amikor a Rutgers Egyetem másfél évre meghívta vendégprofesszornak, mivel egy nem szakmai ismerőse tippként felhívta rá az állambiztonság figyelmét. Kiutazása előtt Pozsonyi Istvánnal, aki akkor már alezredes volt, kellett elbeszélgetnie, 1976-os hazaérkezése után pedig az „Angyal Endre” néven bemutatkozó Juhacsek Endre rendőr főhadnaggyal kellett háromszor is találkoznia. A téma mindig az útja eseményeiről készítendő útijelentés volt, illetve az éppen akkor itthon szervezett nemzetközi tudományos konferenciára érkező, izraeli útlevelemmel rendelkező résztvevők belépővizumának az ügye. Az útijelentés volt az egyetlen jelentése, azt is saját nevével írta alá. Szigorúan csak a kinti munkájáról, az ott tartott előadásokról és az elméleti szilárdtestfizikával kapcsolatos szakmai kérdésekről szólt. Juhacsek Endre szerette volna folytatni a kapcsolatot, azt javasolta, hogy „Párdi”-t szervezzék be titkos munkatársnak, a titkosszolgálatok azonban azzal a megállapítással zárták le a vele való foglalkozást, hogy „témája az operatív szakmai vonalak szűkítése következtében részünkre érdektelenné vált”.

A BM-es tiszttel való találkozások azonban olyan mély lelki sebet ütöttek Zawadowskin, hogy amikor egy évtizeddel később, még a rendszerváltozás előtt, Juhacsek Endre megjelent a KFKI-ban mint az intézet új tudományos titkára, Zawadowski Alfréd jobbnak látta eltávozni onnan, indokként az intézet akkori vezetésével fennálló konfliktusaira hivatkozva. Így került rövid időre az ELTE-re, majd a Budapesti Műszaki Egyetemre (BME). A jóval később folytatott beszélgetésekben többször visszatért Juhacsek Endre személyére, de akkor is legfeljebb csak sejtette, hogy a KFKI-ból való távozásában neki is szerepe lehetett. A bennem akkor támadt gyanú most nyert megerősítést. Az özvegyétől kapott levél szerint Zawadowski Alfréd, miután az ÁBLT-től megkapta a róla szóló dosszié másolatát, ahhoz egy cédulán Juhacsek Endrével kapcsolatban a

következő megjegyzést fűzte: „Miután a BM-től a KFKI-ba került, üldözöbe vett és nagy szerepe volt abban, hogy végül feladtam a KFKI-ban betöltött állásomat.”

A titkosszolgálatok élénken érdeklődtek a Nyugaton élő magyar származású fizikusok iránt is. Egyrészt adatokat gyűjtöttek róluk, másrészt hírszerzőként próbálták beszervezni őket. A „Kárász” fedőnevet kapott Teller Edével, akinek jelentős szerepe volt az atombomba, majd a hidrogénbomba kifejlesztésében, itthon élő édesanyján és leánytestvérén keresztül terveztek kapcsolatot felvenni az ötvenes évek elején. Kitelepített rokonait visszaengedték Budapestre, hűgát megpróbálták pressziós alapon beszervezni, de nincs nyoma annak, hogy ennél tovább jutottak volna.

1951 óta figyelték Orowan Egonnak, a *Massachusetts Institute of Technology* (MIT) professzorának magyarországi rokonaival, testvérével és annak családjával folytatott levelezését. 1961-ben azzal zárták le a „Bárdos” fedőnévre nyitott dossziét, hogy „bár hírszerző lehetőséggel rendelkezik és olyan objektumban dolgozik, ami részünkre érdekes, ellenséges beállítottsága nem teszi lehetővé, hogy kapcsolatot építhessünk ki vele”.

A Kahán Tiborként Máramarosszigeten született, egyetemi tanulmányait Franciaországban végző és ott élő, kommunista meggyőződésű Théo Kahant 1949-ben haza szeretnék volna hívni a KFKI egyik vezetőjének. Egy rövid látogatásra hazajött, de azután magyar részről leállították a hazatérésével kapcsolatos egyeztetést. Egy később született dokumentum szerint ebben szerepe lehetett annak, hogy kémtevékenység gyanúja merült fel vele kapcsolatban. Ennek ellenére 1956 után „Mérgecs” fedőnévvel újra elővették az ügyét, azzal a céllal, hogy mégis hazacsábítsák. De azután ezt is leállították.

Az 1926 óta külföldön élő Kürti Miklós oxfordi professzorral 1960-ban kezdett foglalkozni a hírszerzés. Mivel úgy gondolták, hogy nem ellenséges beállítottságú Magyarországgal szemben, a londoni követségen dolgozó titkosszolgálati munkatárson keresztül próbálták meg kipuhatolni, hogy „képes-e arra, hogy a tudományos és műszaki hírszerzést érdeklő adatokat megszerezze számunkra és milyen hajlandósága van erre”. 1962 végén azzal szüntették meg a „Lehel”, majd „Hut” fedőnevet kapott Kürti Miklós tanulmányozását, hogy „Hut – aki igen tekintélyes fizikus – nem kíván a meglevőnél szorosabb kapcsolatot kialakítani velünk, s semmi reményünk arra, hogy ezt az álláspontját a közeljövőben megváltoztassa”.

A Nobel-díjas Gábor Dénest a szintén Angliában élő közgazdászprofesszor testvére miatt figyelték. Az ugyancsak Nobel-díjas Békésy György is érdekelte a titkosszolgálatokat. Az „Ocskay” néven nyitott dosszié szerint a hatvanas évek elején hazacsábítási céllal próbálták meg megkönyékezni, nyilván eredménytelenül.

Bay Zoltán helyzete különleges volt. Róla még 1946-ból származó, az Egyesült Izzó-beli tevékenységéről szóló jelentés is fennmaradt. Az emigrálása után, 1949-ben született jelentésekben már úgy szerepel, mint aki „aktív magyarországgelle-

nes tevékenységet folytat, ami elsősorban magyar atomfizikusok kiszöktetésében jut kifejezésre”. 1956 után újra foglalkozni kezdtek vele, „Antal László” névvel még fedőnevet is kitaláltak neki. Tudták, hogy beszerzése nem reális, ezért célként a melléépülést jelölték meg. A környezetében lévő emberektől próbáltak információt gyűjteni róla. A dossziében nincs nyoma annak, hogy bármit elértek volna.

FORRÁSOK

- Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) beszerzési (B), kutató (K), munka- (M) és operatív (O) dossziéi
- ÁBTL 3.1.1. B-78732 „Labor”
 ÁBTL 3.1.1. B-90132 „Velencei”
 ÁBTL 3.1.2. M-13276 „Tasnádi Péter”
 ÁBTL 3.1.2. M-13369 „Sárosi Péter”
 ÁBTL 3.1.2. M-14031 „Sarolta”
 ÁBTL 3.1.2. M-15760 „Kornél”
 ÁBTL 3.1.2. M-26925 „Balatoni”
 ÁBTL 3.1.2. M-37393, 37393/1, 37393/2 „Ádám”
 ÁBTL 3.1.5. O-8-262 „Uránium” Atomkutatás hazai bázisai
 ÁBTL 3.1.5. O-11802 Fekete Hollók
 ÁBTL 3.1.5. O-12134 Fizikusok
 ÁBTL 3.2.1. Bt-1732/2 „Balázs”
 ÁBTL 3.2.1. Bt-698 „Neményi”
 ÁBTL 3.2.1. Bt-732 „Tudós” („Csendes”, „r/12”)
 ÁBTL 3.2.1. Bt-818 „Mérő”
 ÁBTL 3.2.3. Mt-369/1 „Dömölky”
 ÁBTL 3.2.3. Mt-564/1 „Tudós” („Csendes”)
 ÁBTL 3.2.4. K-225 „Hut”
 ÁBTL 3.2.4. K-467 Theodore Kahan
 ÁBTL 3.2.4. K-498 Orowan Egon
 ÁBTL 3.2.4. K-1419 dr. Bay Zoltán
 ÁBTL 3.2.4. K-1503 „Ocskay”
 ÁBTL 3.2.4. K-1547/1 „Kárász”
 ÁBTL 3.2.4. K-2660 „Párdi”